

ESAD PECO

DOPRINOS I ŽRTVE UČITELJSKOG KADRA HERCEGOVINE U TOKU NOR-a

Istorija naroda Hercegovine, otkako žive na ovom kršu, bila je burna. Prinuđeni da se bore na dva fronta — za održanje golog života i za slobodu — oni su na vlastitoj koži najbolje osjetili svu gorčinu življenja pod jarmom osvajača i sa Istoka i sa Zapada. U neprekidnoj borbi morali su da podnose ogromne ljudske i materijalne žrtve da bi branili, i odbranili, svoje ljudsko pravo — pravo na slobodan i miran život, pravo na nezavisnost.

Iako su živjeli u jednoj od najzaostalijih pokrajina naše zemlje, Hercegovci su znali 1861, 1875. i 1881. da se s puškom u ruci bore i protiv turskog i protiv austrougarskog osvajača. Sedamdesetih godina Srbi i Hrvati se po prvi put u Hercegovini zajedno bore protiv zajedničkog neprijatelja, a 1881. nevesinjski Srbi i Muslimani su rame uz rame u borbi protiv crno-žute monarhije. Osvajači su dobro znali da im nema mjesta u ovim krajevima ukoliko bude egzistiralo jedinstvo među Srbima, Hrvatima i Muslimanima koji vijekovima žive na ovoj zemlji zajednički podnoseći dobro i zlo, te su uvijek nastojali da siju sjeme razdora, koristeći, do maksimuma, vjerska osjećanja koja su u narodu bila vrlo jaka. U tome su imali uspjeha zahvaljujući zaostalosti u ekonomskom i kulturno-prosvjetnom pogledu, s jedne, i domaćim izdajnicima, s druge strane, koji su zbog svojih uskih interesa nastojali da zadrže »status kvo« u ekonomskom i političkom životu Hercegovine.

Protiv takve politike već početkom ovog vijeka ustaju napredni učitelji u Hercegovini. Boreći se za novu školu, borili su se i za narodno jedinstvo. Među prvim učiteljima koji traže radikalne promjene u odnosima između Zemaljske vlade i učiteljstva bio je Ante Jukić. Znajući da se razjedinjeni ne mogu s upjehom boriti, on pokreće akciju za stvaranje učiteljskog udruženja i prvog učiteljskog časopisa »Učiteljska zora«. Jukić je već tada uvidio gdje su uzroci narodnim nevoljama. U pjesmi »Mome sinu« piše:

»Svi smo djeca jedne majke vrle
I jednakim žarom svi je grle,
A nažalost rasulo nas cijepa
Jednog vjera drugog zavist kleta
Pa raz vjere i zavisti klete
Bratac bratu stravne zamke plete«.

Učitelji Bosne i Hercegovine su se nadali da će poslije prvog svjetskog rata moći da slobodnije rade na stvaranju sretnije budućnosti svih naših naroda. Međutim, brzo su se uvjerali u suprotno, jer su domaći vlastodršci zaveli diktaturu i nastavili politiku »divide et impera«.

Za 22 godine postojanja stare Jugoslavije u Hercegovini se nije gotovo ništa izmijenilo u njenoj siromašnoj privredi. Istina, seljak je bio oslobođen feudalnih okova, ali je vrlo brzo, pod teretom bankarskih i zelenaških dugova, počeo da propada. Bez industrije, bez ikakvih većih javnih radova, sa zaostalom poljoprivredom i oskudnom mrežom školstva, naročito srednjeg, hercegovački seljak je doveden u težak položaj. Umjesto feudalnih nastaju obaveze prema trgovcu ili bogatom seljaku, koji na razne načine u bescijenje kupuju zemlju i koriste jeftinu radnu snagu, što produbljava klasne odnose i na selu. To će imati dalekosežne posljedice u društveno-političkom životu Hercegovine, a bitno će uticati i na međuljudske odnose. Zbog toga je razbijanje tih odnosa u Hercegovini, bar u početku, bilo vrlo teško, jer su se svima koji su bili protiv takve politike suprotstavljali organizovano porodica, društvena sredina i svi javni faktori, nastojeći da se već uspostavljani odnosi ne mijenjaju. Tada se u nacionalnim okvirima priznavao samo jedan moral i sve što se tome suprotstavljalo bilo je anatemisano kao izdajničko i antinacionalno. Koliko su vlastodršci u staroj Jugoslaviji, uz svesrdnu pomoć klera sve tri vjeroispovijesti, uspjeli da zatruju međuljudske odnose između Srba, Hrvata i hercegovačkih Muslimana najbolje će pokazati 1941. godina, kada su sve političke deformacije došle do izražaja. Možemo s pravom ustvrditi da nam nikada ranije nije bila namijenjena tako surova sudbina kao 1941. godine. Nikada ranije nismo bili stavljeni pred tako težak ispit koji smo morali zajednički da položimo i osvjetlamo obraz, utirući put budućnosti, novim generacijama. Okupatoru i domaćim izdajnicima nigdje kao u Hercegovini nije uspjelo da u tolikoj mjeri izazovu bratoubilačko klanje i nikada u istoriji Hercegovine nisu izvršena takva zločinstva i nezapamćena zvjerstva kao 1941. godine. Jedan od razloga je, nesumnjivo, teško naslijeđe ugnjetačke politike velikosrpske buržoazije i njenih saveznika, koje je išlo naruku zajedničkom neprijatelju — fašizmu i domaćim izdajnicima.

Zahvaljujući jedino Komunističkoj partiji Jugoslavije, koja je već od ranije počela pripremati narod za sudbonosne događaje, naši narodi su uspjeli da se ujedine pod rukovodstvom Partije i Tita i u četvorogodišnjoj oslobodilačkoj borbi izvojuju slobodu i stvore Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu, zajednicu

ravnopravnih naroda i narodnosti u novoj samoupravnoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Već u pripremama za ustanak učestvuje i učiteljstvo Hercegovine koje je i prije rata, i u toku revolucije, dalo znatan doprinos i ogromne žrtve. S obzirom na to da su pred rat narodni učitelji Hercegovine bili najbrojnija inteligencija i po svom pozivu najbliži masama, to je Partija preko progresivnih učitelja, simpatizera i članova SKOJ-a i Partije, vršila snažan uticaj u narodu. Istina, taj uticaj se do 1938. jače osjećao samo u Mostaru i Trebinju. Međutim poslije pokrajinskog savjetovanja, održanog u Mostaru 1938. godine, nastaje period intenzivnog rada Partije među radnicima, srednjoškolskom omladinom i na selu. To je period obnavljanja i stvaranja partijskih organizacija u svim većim mjestima Hercegovine i prodiranja Partije na selo. Pišući o partijskoj organizaciji trebinjskog sreza, drug Vlado Segrt, između ostalog, ističe: »Naročito treba da se pomene uloga Učiteljskog udruženja koju je ono odigralo u razvijanju političkog rada i širenju ideja Partije. Ono je, u stvari, bilo najbolji oslonac naše Partije. U Udruženju smo imali nekoliko aktivnih učitelja, članova Partije i simpatizera, među kojima i Ivu Vučkovića i njegovu drugaricu Klinu, Vukosavu Šakotić, Jova Samardžića, Nikolu Barovića i desetine drugih prosvjetnih radnika. Već 1938. godine rukovodstvo Učiteljskog udruženja preuzimaju članovi KPJ i simpatizeri u svoje ruke. Učitelji su dosta doprinijeli svojim neumornim političkim i vaspitnim radom u stvaranju skojevske organizacije i vaspitanju omladine na idejama marksizma-lenjinizma. Zahvaljujući tako širokoj aktivnosti, KPJ nije više bila bauk ni u najudaljenijem selu u srezu.«¹ Slična situacija je bila i u bilećkom srezu, izrazito siromašnom i zaostalom kraju Hercegovine. »Posebno značajnu ulogu u političkom radu na platformi Antifašističkog fronta odigralo je Udruženje prosvjetnih radnika, čiji je predsjednik bio Radovan Papić«, piše Tripo Šarenac. »Sa sigurnošću se može reći da je prosvjetni kadar bilećkog sreza u cjelini bio pod uticajem Komunističke partije. Takvom stanju doprinijeli su po kazni protjerani učitelji u najzabačenije krajeve da rade u najtežim uslovima, kao što su bili komunisti Stevo Milatović iz Danilovgrada, Dimitrije Vukadinović iz Crmnice i drugi. U širenju uticaja Komunističke partije isticali su se Tomo Vujević, Risto Milošević, Vido Janetković, Rajko Milošević i drugi. Najveća je za sluga prosvjetnih radnika što u ovom kraju nisu mogli da nađu svog uticaja profašističke organizacije među omladinom, kao što su JUGORAS, Ljotičeve organizacije i druge koje su organizovane i forsirane od režima.«² Veliku pomoć učiteljima bilećkog sreza u njihovoj borbi protiv režimlja pružao je Miro Popara, a učiteljima trebinjskog sreza drugovi Sava Kovačević i Vlado Segrt. »Pokojni Sava Kovačević i Vlado Segrt«, sjeća se Kristina Vučković, »postavili su nam zadatak da se u selu Zgonjevu održi sastanak komunističkih učitelja i skojevaca, na kome će se pretresti mogućnost smjenjivanja predsjednika bivšeg Udruženja... Na izbornoj konferenciji sreza trebinjskog kojoj je prisustvovao, sreski načelnik Hamović, revoltiran rezultatima izbora, izjavio je da su

»najveće zlo u ovom srezu učitelji.«³ Preuzimajući Udruženje u svoje ruke, učitelji trebinjskog i ljubinjanskog sreza na sjednici 5. maja 1939. donose Rezoluciju u kojoj se kaže:

»1. U vremenu kada potmulo nastaju sile iz mraka i osvajanja, kada su Evropa i cio svet uzdrmani međunarodnom krizom i sukobima kada se mir i ljudska kultura nalaze pred nezapamćenim iskušenjima, kada sila dominira nad svakom pravednošću i moralom, kada mali narodi žive u neposrednoj opasnosti za sutrašnji dan, mi učitelji znamo svoj put i svoju dužnost.

Svečano osuđujemo svaki napadački rat. Obavezuujemo se da omladinu vaspitavamo za odbranu mira i stvaralačkog rada. Ali svesni svojih zadataka i imajući pred očima ideal i napredak naše zemlje, naroda i njegove omladine, mi smo spremni, poput naših starijih drugova, da se borimo u redovima najhrabrijih boraca protiv nepravde i nasilja, protiv duha posustalosti i kapitulacije, a za odbranu nezavisnosti naše zemlje.

Nezavisnost se može sačuvati samo borbom u kojoj moramo biti složni i svi zadovoljni. Zato pozdravljamo ostvarenje narodnog sporazuma za koji smo se požrtvovano zalagali.

2. ... Zato sada kao i ranije dižemo svoj glas i tražimo PUNU GRAĐANSKU SLOBODU. Samo slobodan učitelj može stvoriti slobodne mlade ljude, koji nikada u životu neće izneveriti svoj narod i koje narodni neprijatelj neće moći pokolebati, ni slomiti, ni zvesti za Goleč planinu ...»⁴

Ni sreske vlasti ne sjede skrštenih ruku. 1939. godine sreški načelnik trebinjskog sreza traži premještaj za 8 učitelja. Kao razloge za premještaj navodi:

»1. Samardžić Jovan, učitelj škole Poljice Popovo, koji je poznat kao pripadnik komunističke stranke kao takav osetno dela u istom mestu;

2. Vukčević Nikola, učitelj škole Mrkonjići, koji je poznat kao politički i suviše eksponiran, te kao takav došao sa većinom građana u sukob;

3. Vučković Ivo, do sada učitelj škole Rupe, sada po molbi premešten u školu Zgonjevo, i žena mu Hristina, koja je do sada bila pri školi Kruševica, jer je poznat kao i suviše politički eksponiran i levičarski raspoložen, usled čega je, u sukobu, ne samo sa građanima no i političkom opštinom ...»⁵

Ne samo upravne vlasti nego su se i seoske gazde i korteši plašili naprednih učitelja. To se vidi iz pisma koje protunarodni elementi šalju svom poslaniku Petru Ivaniševiću zahtjevajući premještaj učitelja Jovana Samardžića »gde bilo pošto je opasan komunista pa stalno širi propagandu između stanovnika naše sredine naroda naše opštine«.^{5a}

Na terenu gatačkog sreza pred rat radi više mlađih naprednih učitelja među kojima se naročito isticala Mira Blažević, u to vrijeme član K.P.J. U Tasovčićima kod Čapljine radi Grgur Karlovčan, koji je za kratko vrijeme stekao simpatije seljana, ali je došao u sukob sa sreskom ispostavom u Čapljini. U zahtjevu za premještaj Karlovčana šef ispostave piše: »Selo Tasovčići naseljeno je

uglavnom od stanovnika pravoslavne veroispovijesti, te se isto uvek isticalo u nacionalnom i kulturnom pogledu, kao dokaz prednjemu, u istom selu postojala je Sokolska četa i Četničko udruženje... Od kada je navedeni učitelj došao sa službom u rečeno selo, ovo je selo nacionalne i državne ideje potpuno odbacilo te sada u selu Sokolska četa i Četničko udruženje tako reći ne postoji. Kao glavni krivac ovome štetnom radu po opšte nacionalne i državne interese je navedeni učitelj. U zadnje vreme njegovom inicijativom pokušao je preko seljana da se u selu osnuje seljačka čitaonica, kako je prava namena a i pri pregledu pronađeno komunističkih knjiga to je ista rasturena. Posle toga kad je video da u ovom nije uspeo, onda je seljanima govorio da osnuju čitaonicu Seljačkog kola. Bez odobrenja vlasti nagovorio je seljane da mogu raditi ne čekajući rešenje od upravnih vlasti, a kao bolje skupljanje da bude naručio je na svoje ime novi radio aparat i dao ga u čitaonicu. Isti je bio pozvat zašto je i koja mu je svrha bila da radio koji uzimlje na se i na svoje ime postavlja u navedenu salu. Na ovo je odgovorio da je on narodni učitelj te kao narodni čovek i dobrotvor to čini i da ga u tome ne može niko sprečiti, te demonstrativno otišao od mene i ne pozdravivši me».⁶

U ustaničkom Nevesinju demonstracije seljaka iz Zovog Dola, organizovane jula 1939. s ciljem da se ukinu opština u Zovom Dolu, predvodio je učitelj Dušan Grbović. Seljani su tom prilikom uzvikivali: »Dole fašizam, dole eksploatacija«!⁷ Grbović je već od ranije bio poznat kao ljevičarski eksponiran učitelj. Ministarstvo unutrašnjih poslova u dopisu Ministarstvu prosvjete, između ostalog, ističe da je prilikom pretresa stana kod Grbovića pronađen revolver bez dozvole i komunistička literatura »Šumadinci pred državnim sudom«.^{7a}

I u Mostaru Partija ima oslonac među naprednim učiteljima. U stanu Uroša Avdalovića često nalaze utočište istaknuti mostarski komunisti Savo Medan, Karlo Batko, Mujo Pašić i drugi. Posebno je jak uticaj Partije među đacima Učiteljske škole. U svim akcijama koje pokreće Partija učestvuju i đaci Učiteljske škole. 29. marta 1941. direktor Učiteljske škole u Mostaru izvještava bansku vlast da su u manifestacijama 28. marta učestvovali i učenici Učiteljske škole, koji su manifestovali svoje raspoloženje komunističkim načinom, zbog čega su zatvoreni:

1. Borislav Jerković, učenik V razreda,
2. Mirko Mumalo, učenik V razreda,
3. Alija Cerimagić, učenik IV razreda,
4. Šefik Obad, učenik III razreda,
5. Omer Pašić, učenik IV razreda,
6. Salih Pezo, učenik III razreda,
7. Zvonimir Volf, učenik III razreda,
8. Suzana Lakatoš, učenica III razreda.

Redarstvo ih optužuje da su u povorci vikali: »Dolje imperijalistički rat; Živio Savez Socijalističkih Sovjetskih Republika;

Tražimo savez sa Sovjetskom Rusijom«. Tako je izvještavao direktor Franjo Jelačić.⁸

Ne samo da su se u borbi protiv vladajućeg režima stare Jugoslavije učitelji pripremali za konačan obračun sa domaćom buržoazijom nego to čine i đaci Učiteljske škole u Mostaru. Sva nastojanja prosvjetnih vlasti i škole da spremne učitelje koji će služiti režimu bila su preslaba prema uticaju koji je imala Komunistička partija.

U takvim uslovima su učitelji Hercegovine i učenici Učiteljske škole u Mostaru dočekali kapitulaciju stare Jugoslavije i njeno komadanje. Uspostavljanjem tzv. Nezavisne Države Hrvatske i zavođenjem ustaške strahovlade u Hercegovini počinju progoni komunista i svih onih koji se nisu mirili sa ustaštvom i kapitulacijom. U junu počinju masovni pokolji Srba u Hercegovini. Među prvima na udaru ustaških zločinaca bili su komunisti. »Iako su očekivali teror okupatora i ustaša komunisti nisu mogli pretpostaviti da će doći do ovakvog masakriranja naroda. Zbog toga su i partijskoj organizaciji zadati teški udarci. Naročito je osjetne gubitke imala organizacija u stolačkom srezu koja je više nego prepolovljena, u Nevesinju je ubijen jedan član Partije, u ljubuškom srezu gotovo svi članovi Partije su pohapšeni i podvignuti mučenju, u Mostaru je ubijeno nekoliko, a pohapšeno više članova Partije i SKOJ-a, u Trebinju i Gacku neki članovi KPJ su se sklonili u Crnu Goru i Srbiju i tako izbjegli ustaškom udaru.«⁹ Prvim udarom ustaše su nastojale da likvidiraju što više uglednih Srba, ili, kako je to govorio Kvaternikov šef vojne obavještajne službe Ivan Babić, »ustaše misle da je dovoljno istrijebiti srpske popove, profesore, učitelje, advokate, ljeknike, trgovce, imućnije seljake itd, dakle uglavnom intelektualce i privredno jače predstavnike Srpstva. Ostali će ili pobjeći u Srbiju, ili će preći na katolicizam i priviknuti se s novom situacijom.«¹⁰ Tako su ustaše već u prvom naletu nastojale da likvidiraju što više učitelja Srba, što im je dobrim dijelom i pošlo za rukom. Već u junu mjesecu su stradali sljedeći učitelji:

1. Stana Arnautović
2. Vojislav Avdalović
3. Saveta Đenadija
4. Petar Gutić
5. Trifko Janjić
6. Ljubomir Janjić
7. Obren Jahura
8. Vlajko Janjoš
9. Pavle Kozomora
10. Damilo Kuljić
11. Velimir Kovačević
12. Vlado Kovačević
13. Janko Marić
14. Nedeljko Milićević
15. Vaso Mužijević

16. Nikola Perušina
17. Gojko Pecelj
18. Miroslav Pudar
19. Vukota Radović
20. Neđo Stanković
21. Milorad Šupljeglav
22. Đoka Tilimbat
23. Dušan Zurovac
24. Milan Varda
25. Mitar Bogdanović

U junu 1941. ubijeni su Nedeljko Bukvić i Dragomir Šotra, đaci Učiteljske škole u Mostaru, i Pero Čolić, profesor iste škole. »Poslije prvog iznenađenja i trenutne obezglavljenosti i straha zbog pokolja, u narodu je planuo gnjev protiv okupatora i ustaša. Među srpskim življem zavladao je opšte ogorčenje i mržnja prema bivšim upravljačima koji su izdali i ostavili narod na cjedilu. Izložen opasnosti od potpunog listrebljenja narod je jedino spasonosno rješenje vidio u davanju otpora ustašama. . . Prva oružana borba otpočela je u nevesinjskom srezu 3. juna u selu Drežnju, a zatim u nevesinjskom srezu su zauzete žandarmerijske kasarne u Lukavcu i Rilićima, zatim u Fojnici (gatački srez), Divinu i Krstačama (bilečki srez) te Zmijincu (trebinjski srez).«¹¹ U svim tim borbama aktivno učestvuju i hercegovački učitelji. Istočna Hercegovina se digla na ustanak. Početkom augusta 1941. na terenu bilečkog sresa organizovan je štab za bilečki srez, za komandanta je biran Radovan Milićević, a za narodnog povjerenika Radovan Papić, učitelj. U septembru je formiran bataljon za bilečki i stolački srez, za komesara je biran Rajko Milošević, učitelj. Komesar čete sela Milavići je Risto Milošević, učitelj, a komesar čete u Baljcima je Tomo Vujević, učitelj. Na terenu Gacka od prvog dana ustanka učestvuju Ljubica Mihić, Andrija Tepavčević i Luka Nenezić, učitelji, i Sveto Kovačević đak Učiteljske škole u Mostaru. Oktobra 1941. formiran je Sreski komitet KPJ za srez Gacko čiji su članovi bili učitelji Luka Nenezić i Ljubica Mihić, a kasnije i Stevo Kovačević. Na Prvoj partijskoj konferenciji za srez bilečki učestvuju i učitelji Radovan Papić, Tomo Vujević i Rajko Milošević, te profesori Kosta i Emilija Grubačić. U novoformirani komitet birani su Radovan Papić i Kosta Grubačić. Za komesara Sitničkog bataljona izabran je Vido Janetković.¹² Na terenu trebinjskog sresa u pripremama ustanka učestvuju učitelji Vukosava Šakotić, Luka Sredanović, Alija Čerimagić, Ljubica Stanišek-Muhar i Miloš Kisin. Oslobođenjem Lastve, 29. novembra 1941, na prijedlog Save Kovačevića biran je i prvi narodnooslobodilački odbor u Hercegovini, a za članove Odbora birani su Vukosava Šakotić i Alija Čerimagić, učitelji. Čerimagić je sekretar prvog NOO-a u Hercegovini. U trebinjskom srezu zamjenik komandanta bataljona »Luka Vukalović« je Luka Sredanović, a Miloš Kisin, zamjenik pa komesar čete istog bataljona a kasnije i zamjenik komesara bataljona.

U konjičkom srezu u pripremama ustanka učestvuje i učiteljica Zora Dragić, koja prisustvuje sastanku 8. septembra 1941. na Boračkom jezeru na kojem učestvuje i Uglješa Danilović, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Zora je bila jedina žena u prvim borbenim redovima bitke na Vrapču. Na terenu Seonice i Podhuma, školske 1941/42. godine rade kao učitelji Omer Golubić i Džemila Sarić. Golubić u Seonici formira organizaciju SKOJ-a i njom rukovodi sve do nailaska naših snaga kroz Seonicu kada Golubić sa svim članovima SKOJ-a stupa u X hercegovačku brigadu. Džemila Sarić je pozadinski i ilegalni radnik sve do polovine 1943, kada je otkrivena, zatvorena i internirana u Jasenovac, gdje je ubijena.

U ustanku u nevesinjskom srezu učestvuju učitelji Obren Brenjo, Sava i Ljubica Ivković i Stevan Grahovac, a u okolini Ljubinja Ljubo Rudan i Miloš Dutina.

Veliki broj učitelja iz hercegovačkih srezova koji su pripadali zetskoj banovini napušta radna mjesta prije ustaškog klanja, odlazi u rodna mjesta, gdje učestvuje u ustanku. Stevo i Boro Milatović, Mihajlo i Dušanka Lalićević, Ivo i Hristina (Klina) Vučković, Nikola Barović, Božo Đuranović, Jovo Samardžić, Luka Tomanović, Gojko Ljubišić, Jelena Vrbica, Kosta Perućica i drugi odlaze u Crnu Goru, a Dušan Grakalić i još poneki u Dalmaciju.

U rodnom selu Crmnici Ivo Vučković radi na pripremama 13-julskog ustanka. »U drugoj polovini 1941, pod izvanredno teškim uslovima radi na konsolidaciji partijske organizacije, organizuje omladinu i radi na formiranju narodnooslobodilačkih odbora i pripremanju diverzantskih akcija na terenu Bara«. ¹³ Noću 28/29. decembra 1941. u borbi protiv talijanskih fašista u selu Sozini gine sa još trojicom drugova, pozadinskih radnika sa terena Bara. Nikola Barović u rodnim Bandićima od prvog dana učestvuje u ustanku. Gine 10. juna 1943. na Zelengori kao politički delegat vođa 3. čete 2. bataljona IV proleterske brigade. Jelena Vrbica, po dolasku u Njeguše, odmah se uključuje u pripreme za ustanak. Tu je ubrzo primljena u Partiju. Po izbijanju ustanka, po nalogu Okružnog komiteta, ostaje na terenu Njeguša kao pozadinski radnik. Više puta je hapšena. Izvršavajući partijski zadatak, gine decembra 1944. na brodu »Cetinje« kada su okupatori potopili brod. Učitelji Luka Tomanović, Jovo Samardžić i Gojko Ljubišić stupaju u Orjenski bataljon. Početkom 1942. Tomanović dolazi na teren Trebinja za komandira Dživarske čete, a poslije odlazi u Dubrovački odred. Kasnije će Luka, kao i Gojko Ljubišić, pasti u ruke Talijanima koji obojicu interniraju na Mamulu. Od prvog dana u ustanku i revoluciji aktivno učestvuju i učitelji Dušanka i Mihajlo Lalićević, Boro i Stevo Milatović, Nikola Vukčević, Kosta Perućica, Božo Đuranović i drugi. Dušan Grakalić se od prvog dana ustanka nalazi u dalmatinskim jedinicama da bi poslije bitke na Sutjesci, kada je razbijena njegova jedinica, pokušao da se prebaci u Dalmaciju. Navratio se kod svog kuma u selo gdje je do 1941. bio učitelj. Umjesto gostoprimstva kum, i sam četnik, predaje ga četnicima koji ga poslije zlostavljanja ubijaju.

Izvjestan broj učitelja Hercegovaca rat zatiče na dužnosti van Hercegovine. Najveći broj njih odmah pristupa NOP-u. Petar Akšam dočekuje kapitulaciju stare Jugoslavije u Čitluku kod Bosanske Dubice. Iako su ga braća Vlado i Dušan zvali da bježi k njima u Beograd, gdje su se privremeno sklonili od ustaškog terora, on ostaje da sa svojim seljanima dijeli dobro i zlo. Sa Milošem Bajalicom skriva mitraljez, jer je znao da će trebati. To je »prvi mitraljez koji će se oglasiti u ustanku na Kozari 1941«, piše Desimir Drobac. Sa svojim mitraljezom Petar učestvuje u prvoj akciji na Bosansku Kostajnicu 30. jula 1941. Prilikom formiranja Baljske čete Petar je zagovornik da se na Baljcima razvije crveni barjak i da se pod tim znamenjem bije bitka do konačnog oslobođenja zemlje. Gine početkom 1943. kao komesar čete. Hasana Alagića iz Počitelja rat zatiče u Donjoj Sopotnici kod Goražda. Oktobra 1942. sa grupom domobranskih oficira priključuje se Tuzlanskom partizanskom odred. Ubrzo postaje komesar čete. Prilikom oslobođenja Beograda Hasan se nalazi na dužnosti komesara 2. čete 1. bataljona XXXII srpske brigade. Gine 7. maja 1945. u okolini Križevaca.

Drugaricu Anku Rimac-Tešić rat zatiče u Kotor-Varošu, odakle bježi od ustaškog terora u Beograd, gdje se zapošljava u bolnici. Tu nastavlja da radi za pokret. Ubrzo postaje član Partije. Polovinom 1944. je uhapšena i u logoru na Banjici ubijena neposredno pred oslobođenje Beograda. Hasana Mujezinovića, rodnom iz Ljubuškog, rat zatiče u Pećigradu. Kao borac VIII krajiške brigade obolio je od tifusa i 1943. umro u selu Borje kod Kalinovika. Mehu Golubića rat zatiče u Derventi, gdje od prvih ustaničkih dana aktivno učestvuje u NOP-u, a 1944. sa čitavom porodicom, odlazi u partizane. Nijaz Alikadić radi na terenu Livna i učestvuje u pokretu. Poslije oslobođenja Livna 1942. godine jedan je od autora prvog partizanskog bukvara. Nijemci su ga zarobili i internirali u Mauthausen, gdje je dočekao slom Njemačke. Mustafa Mirica radi od školske 1941/42. godine u selu Donji Ljenobut. Aktivan je član Partije na tom terenu. Kada je otkriven njegov ilegalni rad, odlazi u odred »Veljko Kurjak« a zatim u XVI muslimansku brigadu. Bio je komesar čete i komesar bataljona. Na toj dužnosti gine maja 1944. godine kod Gacka. Kao uzoran član Partije i rukovodilac bio je neobično obljubljen među svojim seljanima. U znak zahvalnosti osnovna škola u Dubokom Potoku danas nosi njegovo ime.

Polovinom augusta 1941. počinje iseljavanje Srba iz Mostara i Hercegovine u Srbiju. Među njima se našao i veći broj učitelja, među kojima: Uroš Avdalović,¹⁴ Pavle Kozomora, Neda Danilović, Drago Šparavalo, Milojka Nestorović, Neđo Vukojević, Velinka Skočajić, Milka Pavić, Dobrila Pavasović, Gojko Škoro, Mirko Mumalo, Slavko Pudar, Divna Janjoš, Zora Đačić, Vjera Hadžić, Nadežda Doder, Miroslava Kovačević i drugi. Najveći broj učitelja Hercegovaca po dolasku u Srbiju aktivno pomaže pokret ili učestvuje u revoluciji.

S obzirom na to da je augusta 1941. oslobođen veliki dio teritorije istočne Hercegovine i time ustaška vlast na tom području

bila potpuno dezorganizovana, najveći broj seoskih škola prestaje da radi, a učitelji se ne vraćaju na dužnost početkom 1941/42. školske godine. Pošto ustaše i domobrani nisu mogli da drže vlast, a i iz drugih razloga, Talijani septembra 1941. ponovo preuzimaju vlast u Hercegovini, izuzev Konjica. Međutim i poslije reokupacije Hercegovine ustanak ne jenjava; naprotiv, »aprila mjeseca 1942. ustaničke snage broje osam udarnih i četrnaest teritorijalnih bataljona sa ukupno oko 10.000 boraca«. ¹⁵ Zamjenik komesara I bataljona bila je Ljubica Ivković, a komesar V bataljona Danilo Vukajlović, profesor Učiteljske škole iz Mostara. Komesar VIII bataljona je Rajko Milošević. Polovinom aprila (17. aprila) 1942. formiran je i Prvi oblasni NOO za Hercegovinu čiji je član bio Radovan Papić, učitelj.

Poslije postignutih rezultata na vojnom polju, vojno-političko rukovodstvo Hercegovine pravi niz krupnih političkih grešaka, što će iskoristiti Talijani i četnici. Sredinom maja počinje talijansko-četnička ofanziva u Hercegovini. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, s jedne strane, i četničke izdaje, s druge strane, naše snage se povlače iz Hercegovine u Bosnu. Tako poslije ustaške strahovlade i nezapamćenog terora, u istočnoj Hercegovini nastaje »period četničke strahovlade i nezapamćenog terora koji su četnički zločinci vršili prema svakome na koga su sumnjali da simpatizuje narodnooslobodilački pokret«. ¹⁶ Takvo stanje će potrajati sve do ponovnog dolaska naših snaga početkom 1943. godine. Po odlasku naših snaga za Bosnu, nekoliko učitelja, koji su uz pokret od početka ustanka, ostaju sa četnicima. Stevan Grahovac ostaje s njima do kraja rata, dok se drugi, po dolasku naših snaga u Hercegovinu, ponovo priključuju pokretu i ostaju u našim redovima do oslobođenja. Kada je augusta 1942. u Šujici formirana X hercegovačka brigada ¹⁷, u njenom stroju su se nalazili i učitelji: Ljubica Mihić, zamjenik komesara I čete I bataljona, Tomo Vujović, politički komesar III čete II bataljona, Radovan Papić, politički delegat pratećeg voda III čete II bataljona, Marko Vučković, intendant III bataljona, Momčilo Avdalović, Risto Milošević, Olga Starović, Luka Sredanović, Sava Ivković, Zora Ivković, Andrija Rašo, Zora Dragić i Zora Delić, te učenici Učiteljske škole Šefik Obad, zamjenik političkog komesara I čete III bataljona Salko Pezo, omladinski rukovodilac III bataljona, Omer Pašić, ekonom II čete III bataljona, Sveto Kovačević, Sulejman-Brato Čišić, te profesori Danilo Vukajlović, Kosta Grubačić i Stojanka Todorović. Ono što nisu stigle da urade, uradiće dobrim dijelom četnici. Četnički elementi su još augusta 1941. godine ubili Borisa Lačuha, učitelja iz Begovića-Kule. Maja 1942. hvataju Aliju Čerimagića, sekretara NOO i člana Sreskog komiteta za srez trebinjski, i ubijaju ga 28. maja, kada je pokušao da se bjekstvom spasi iz zatvora. Za Vukom Šakotić, također članom Sreskog komiteta za trebinjski srez i članom NOO-a u Lastvi, četnici su raspisivali potjernicu, a potom je 4. juna i hvataju. Tada četnička komanda iz Lastve izvještava štab četničkog bataljona u Vrbi da su uhvatili poznatu komunistkinju Vukosavu Šakotić, koju predaju Talijani-

ma, a ovi je otpremaju na Mamulu da bi je kasnije strijeljali u Kamenoj kod Herceg-Novoga. Luku Sredanovića, koji se po naređenju štaba X hercegovačke brigade vratio kao politički radnik u trebinjski kraj, četnici hvataju u Jazini i 24. maja 1943. ubijaju. U toku III neprijateljske ofanzive uhvatili su Miloša Kisina, predali ga Talijanima koji ga 21. jula 1942. strijeljaju u selu Mosko. Ljubicu Muhar-Stanišek hvataju 5. juna 1942. godine u selu Grbešima, gdje je i ubijena. Četnici su uhvatili i Božu Grkovića i predali ga Talijanima koji su ga strijeljali, a Božu Đuranovića predaju Nijemcima da ga likvidiraju. Gatački četnici likvidirali su Radmilu Avdalović kod sela Rilja, a Zoru Višnjevac uhapsili da bi je kasnije predali Nijemcima da je oni likvidiraju. Bilečki četnici su ubili Živojina Vukovića i Vladimira Kokolja a Vida Janetkovića predali su Talijanima koji su ga strijeljali na Mamuli. Na najzvjerskiji način bilečki četnici su se obračunali i sa mladim skojevcom, učenicom Učiteljske škole u Sarajevu Stevom Papićem koga je četnički sud osudio na smrt rezanjem tijela. »Odrezali su mu jezik, odsjekli nos i uši, izvadili oči. Ni tada nije izdao. Onda su ga zaklali.«¹⁸ Augusta 1944. kninski četnici hvataju učiteljicu Kseniju Govedaricu i likvidiraju je. Februara 1945. četnici su u Srbiji, na zvjerski način, ubili Miroslavu Kovačević, učiteljicu u Ljubincima, srez Aleksandrovački i na grudima joj kamom napisali: »Ovako će biti svakome ko nije za kralja«. Ibrahim Šašić likvidiraju konjički četnici. Komanda nacionalne omladine mostarskih četnika šalje Komandi karabinijera u Mostaru spisak od 94 lica koja treba »ukloniti pošto je u pitanju život i odbrana našeg stanovništva kao i vojnih vlasti italijanskih.«¹⁹ Na tom spisku su šest učitelja i dva člana Učiteljske škole u Mostaru, i to: Hilmija i Ismet Puzić, Mustafa Mirica, Mubera Arpadžić, Esad Peco, Rada Ostojić, učitelji, te Ejub Krpo, Ljubo Zurovac, učenici. Aprila 1943. četnici hvataju Esada i Džemala Pecu, Mensura Seferovića i profesoricu Jelku Vukajlović, i predaju ih Talijanima. Esada Pecu Talijani izvide pred Vojni ratni sud u Šibeniku a Džemala Pecu, Mensura Seferovića i profesoricu Učiteljske škole Jelku Vukajlović odvide u logor na Mamuli, a odatle u Udine.

I ustaše nastoje da likvidiraju što više učitelja-rodoljuba. »U iskazu osoba naklonjenih komunizmu, poslatom Ministarstvu unutarnjih djela u Zagrebu, taj. nr. 393/44, nalaze se i imena sljedećih učitelja: Balta Ibrahim, Rade Ostojić, Petar Capin (radi se o Lazi Capinu — prim. E. P.), Dušan Capin, Hilmija i Ismet Puzić, te Makar Danica, učenica Učiteljske škole iz Mostara, 20. aprila 1944. godine ustaše hapse Fahiru Čišić, učiteljicu, i profesora Učiteljske škole Mustafu Alikalfića, odvide ih u Jasenovac i tamo likvidiraju. Mehmeda Vejzovića, otkrivaju ustaše i u najstrašnijim mukama ubijaju u Luburićevoj vili u Sarajevu. Đuru Jerića ustaše zatvaraju i ubijaju u avgustu 1944. u selu Veljacima kod Ljubuškoga. Pred oslobođenje Sarajeva ustaše zatvaraju Mevzetu Džankić, rodom iz Stoca, otpremaju je u Jasenovac i tamo ubijaju. Učitelja Dimitrija Bilića i njegovu ženu Dušanku ustaše također ubijaju u Jasenovcu. Pored pomenutih učitelja u logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški

bili su i učenici Učiteljske škole iz Mostara Husref Teparić, Mehmed Sadović i Fatima Brkić (mala).²⁰

Poznato je da je Mostar u toku rata bio centar ilegalnog rada u Hercegovini. Bio je nevidljiva tvrđava. U tom radu učestvovao je i veliki broj učitelja i učenika Učiteljske škole. U prvom odredu koji izlazi iz Mostara augusta 1941. godine među 28 komunista nalazila su se i trojica učitelja Danilo Milićević, Živojin Vuković i Momčilo Avdalović, te đaci Salko Pezo i Nusret Seferović. Kasnije, u toku 1942, 1943, 1944. godine, u partizane odlaze učitelji Ismet Puzić, Husein Alikalfić, Dušan i Lazar Čapin, Miliwoje Ratković i drugi. Iz Čapljine odlazi Šaćir Koso, koji u Armiji ostaje do penzionisanja. Iz Stoca odlazi Drago Kokotović i Ale Sarajlić, iz Gacka Čamil Krvavac i drugi.

Već smo istakli da je, kako prije rata tako i u toku rata Partija imala veoma jak uticaj među đacima Učiteljske škole u Mostaru. Komunistička partija je svojim revolucionarnim programom bitno uticala na opredjeljenje ogromne većine učenika Učiteljske škole, koji su u želji da ruše staro i bore se za novo i bolje društvo, razumjeli i prihvatili program KPJ. Školske 1939/40. godine u školi je formirano rukovodstvo SKOJ-a u kome su bili Danilo Milićević, Ljubica Mihić i sekretari razrednih aktiva Omer Golubić, Salko Pezo i Živojin Vuković. Januara 1941. godine u školi je formirana i partijska organizacija. Članovi Partije su bili Ljubica Mihić, Danilo Milićević, Salko Pezo i Živojin Vuković, primljeni u uličnim partijskim organizacijama, a u toku januara 1941. iz školske organizacije SKOJ-a primljeni su bili Alija Čerimagić, Zora Dragić i Borislav Jerković. »Naše dve posljednje školske godine pred rat (1939—1941) bile su prepune događaja«, piše Ljubica Mihić, »bili smo u stalnom pokretu, išli smo iz akcije u akciju... U velikim demonstracijama 24. augusta i 1. septembra 1940. godine koje je Partija organizovala sa parolom 'Protiv skupoće i nezaposlenosti — za hleb', 'Za savez sa SSSR-om' učestvovao je i veći broj naših omladinaca. To je bila javna potvrda spremnosti naše omladine da se bori pod rukovodstvom Partije. Značajan događaj za još osmišljeniji rad članova Partije, u uslovi- ma bliske opasnosti od rata, bilo je oblasno savjetovanje za Hercegovinu. Održano je noću 3/4. marta 1941. godine u kući Vaska Gnjatića u Brankovcu (kvart u Mostaru prim. E. P.). Savjetovanje je u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu prisustvovao član PK Avdo Humo«. Iz Učiteljske škole prisutni su bili Danilo Milićević i Ljubica Mihić.²¹ Kapitulacija stare Jugoslavije, formiranje tzv. Nezavisne Države Hrvatske i zavođenje ustaške strahovlade ne samo da nisu oslabili rad partijske i skojevske organizacije u školi nego se njihova aktivnost sve više razvija. O tome najbolje svjedoče sljedeći podaci: Ustaško redarstvo 9. oktobra 1941. hapsi učenika Muhameda Ampadžića kod koga su pronađeni leci sa »komunističkom sadržinom« zbog čega je predat prijelkom sudu i kasnije isključen iz škole. Koncem januara 1942. godine iz škole su, zbog komunističke djelatnosti, isključeni učenici: Nijaz Bajat, Fatima Brkić, Šefik Obad, Omer Pašić, Marko Konda, Jo-

sip Lalić i Suzana Lakatoš. Skojevci i članovi Partije nastoje da u školi dezorganizuju rad, u čemu u potpunosti uspijevaju. »Dne 19. ožujka 1942. između 14 i 14,30 sati nestali su iz profesorske zbornice priručni imenici svih razreda ove škole«, piše direktor Franjo Jelačić.²²

U svim srednjim školama u Mostaru dolazi do otvorenih sukoba između pripadnika NOP-a i ustaške mladeži, tako da je Velika župa Hum morala upozoriti školske vlasti svojim dopisom taj. br. 1025 od 8. aprila 1942. da su se »odnosi između Hrvata katolika i Hrvata muslimana promijenili, na mnogim miestima dapače i pogoršali, tako da je znalo doći i do otvorenih sukoba i borbi između jednih i drugih«. I pored upozorenja u Učiteljskoj školi 22. aprila nastaje tuča između skojevaca i ustaške mladeži, zbog čega su iz škole isključeni Mensur Seferović, Jusuf Dvizac i Jusuf Serdarević. U znak protesta protiv takve odluke gotovo svi učenici muslimanske nacionalnosti napuštaju nastavu 24. aprila. Zbog toga je nastava te školske godine prekinuta. U svom izvještaju direktor škole napominje: »Naročito mnogo komunistički nastrojenih učenika(ica) ima u prvom, trećem i četvrtom razredu. Od 177 učenika(ica) u ovoj školi ima ih 57 islamske vjere, a od toga broja nije ih zaraženo komunizmom možda šest učenika i deset učenica.«²³ U sljedećem izvještaju direktor između ostalog ističe: »Kakve prilike vladaju među muslimanskom mladeži vidi se i po tome, što su se pitomci konvikta 'Narodne uzdanice' posljednjih 14 dana bunili i štrajkali pa ih je 18 izključeno, a među njima i svi pitomci ove škole, njih devetorica.«²⁴ U izvještaju od 30. aprila 1942. direktor je saopštio Ministarstvu nastave u Zagrebu: »Sinoć, dne 29. travnja, u 21 sat i 40 minuta došao je pred svoj stan u središtu grada, vraćajući se sa kazališne predstave, profesor ove škole VINKO MALVIĆ. Pred kućnim vratima izpalila su 4 nepoznata počinitelja na njega iz neposredne blizine 8 hitaca iz automatskog samokresa, od kojih ga je 6 pogodilo: 3 u desnu ruku, 1 u lijevu i 2 u nogu.«²⁵ Tih nekoliko podataka pokazuje kako je tekla prva godina okupacije u Učiteljskoj školi. Ni naredne godine nisu bile mirnije. Oko 80 učenika Učiteljske škole aktivno učestvuju u revoluciji s puškom u ruci. Polazeći u partizane, Ejub Krpo na poleđini slike koju ostavlja voljenoj devojci piše: »Volim ljubav i slobodu, za ljubav bih život dao, za slobodu ljubav žrtvovao«. Na konjičkom terenu hvataju ga ustaše, priključuju ga vratima MNOO-a i nožem mu vade srce. Šefik Obad, narodni heroj, među prvima upada u okupirani Prozor, izvršavajući Titovo naređenje »Prozor noćas mora pasti«. U napadu na Žepče sa dvojicom drugova uskače u lokomotivu oklopnog voza i omogućava svom bataljonu da zauzme Žepče. I na Sutjesci se ističe herojstvom. S grupom bombaša likvidira njemačko mitraljesko gnijezdo likvidirajući prethodno Nijemca na straži. Borislav Jerković gine kao komesar bataljona. Jamina Despot pred samo oslobođenje rodnog mu Nevesinja, nekoliko metara od rodne kuće, ostaje zanavijek na braniku domovine.

U toku revolucije, 24 učenika koji su se školske 1940/41. godine zatekli u Učiteljskoj školi u Mostaru, dali su svoje živote i to:

1. Nijaz Bajat	14. Mehmed Nožić
2. Fadil Bilal	15. Šefik Obad
3. Ante Buhinja	16. Salih Pezo
4. Seid Bukovac	17. Džemila Sarić
5. Nedeljko Bukvić	18. Halil Soše
6. Alija Čerimagić	19. Dragomir Šotra
7. Abdurahman Čorović	20. Muhidin Šahinpašić
8. Zora Dragić	21. Husein Tiikveša
9. Omer Golubić	22. Živojin Vučković
10. Ljubica Ivković	23. Borislav Jerković
11. Despot Jamina	24. Suzana Lakatoš
12. Ejub Krpo	25. Stevo Papić, učenik
13. Danilo Milićević	Učiteljske škole u Sarajevu.

Nosioци Partizanske spomenice 1941. su ovi učenici Učiteljske škole:

1. Mubera Anpadžić
2. Danilo Bilanović
3. Sulejman-Bato Čišić
4. Ljubica Mihić
5. Sveto Kovačević
6. Omer Pašić
7. Nusret Seferović
8. Mevlida-Mida Šabanac
9. Sava Ivković.

Poslije rata ostali su u Armiji Sveto Kovačević, Muharem Kreso, Mensur Seferović, Muhamed Morić i Adulah Koso. Veliki broj učenika Učiteljske škole, učesnika u oslobodilačkom ratu, poslije oslobođenja obavlja razne dužnosti, od nastavnika i upravitelja osnovnih škola, profesora srednjih škola i fakulteta do ambasadora (Nusret Seferović i Danilo Bilanović).

Učitelji i učenici učiteljskih škola u Hercegovini nisu se borili samo s puškom u ruci protiv okupatora i domaćih izdajnika; oni su vodili isto tako važnu bitku protiv zaostalosti u kulturnom i prosvjetnom pogledu. I pored toga što je rad u najvećem broju osnovnih škola prestao po izbivanju rata i u vrijeme ratnih operacija, po dizanju ustanka u Hercegovini i osnivanjem NOO-a pri svakom odboru su postojale sekcije za obradu zemlje, higijenu, ishranu, prosvjetu i drugo. Sekcije za prosvjetu su se brinule o obnavljanju rada osnovnih škola i otvaranju analfabetskih tečajeva. »Na slobodnoj teritoriji organi narodne vlasti organizovali su rad osnovnih škola. Radile su škole u Borcima, Jezeru, Glavatičevu, Dramiševu i Zaboranima, sve do juna 1942, dok je postojala slobodna teritorija. Učitelji su bili stručni učitelji koji su

došli kao borci na ovu teritoriju. Oni su bili nosioci kulturno-zabavnog života u mjestima gdje su djelovali. Organizovan je i partizanski dom na Borcima.«²⁶ Na sastanku sreskog komiteta KPJ za srez Bileću, održanom 10. aprila 1942. godine, pored ostalih pitanja raspravljalo se i o problemima prosvjete na području bilećkog sreza. Tom prilikom je konstatovano da na terenu sreza radi 27 analfabetskih tečajeva sa 324 polaznika. Slična situacija je bila tih dana i u nevesinjskom srezu. Sreski NOO za Nevesinje naređuje opštinskom NOO u Zovom Dolu da odmah otvori školu bez obzira na to što nema školskog pribora i udžbenika, te mu sugeriše da umjesto školske table uzme ofarbani sto. U školi bi u prvo vrijeme radio učitelj Obren Brenjo.²⁷

U drugoj polovini 1944. počinje konačno oslobođenje Hercegovine, a tim i otvaranje prvih osnovnih škola. Prve škole su otvorene na terenu Dabra u selima: Ljuti Do, Predolje i Hatelji; učitelji su bili Dušan Capin, Ale Sarajlić i Drago Kokotović. Kako su na oslobođenom teritoriju Gacka, Bileće, Ljubinja i Trebinja zatečena svega 24 učitelja, i to uglavnom u ondašnjim sreskim mjestima, to se osjećala potreba za nastavnim kadrom, jer je na istom području 6. aprila 1941. radilo 155 učitelja. Da bi se taj problem bar ublažio, Oblasni NOO, odmah po oslobođenju Trebinja, organizuje prvi učiteljski kurs koji pohađaju 34 kandidata. Rukovodilac kursa je Mihajlo Lalićević, učitelj-prvoborac. Uz to Oblasni odbor povlači gotovo sve učitelje iz operativnih jedinica i raspoređuje ih po novootvorenim školama. Iako se radilo pod vrlo teškim uslovima, nije bilo školskih zgrada, jer su one najvećim dijelom bile uništene od strane neprijatelja, bez udžbenika i osnovnog pribora za normalan rad, uspjesi nisu izostajali, jer vijekovima sputavana energija i akumulirana stvaralačka snaga naroda došle su do punog izražaja u radu mladih, poletnih i iznad svega revoluciji odanih učitelja. »Na Orahovici u divinskoj opštini već dva mjeseca radi osnovna škola koju posjećuje 120 pionira. Iako još nije završen rat, najmlađima je omogućeno da idu u narodnu školu. Iako ima dosta poteškoća u radu, škola ipak radi zahvaljujući našim narodnooslobodilačkim odborima i velikoj ljubavi našeg naroda koju gaji prema školi... Pioniri su organizovani u svoje pionirske bataljone, imaju svoga komandanta i komesara i podijeljeni su na čete, vodove i desetine... Pored otvorene dvije škole na našoj opštini radi 9 analfabetskih tečajeva. Sada kada nastupaju hladni dani i kada se ne može raditi bez ogrijeva, djeca organizovano idu u obližnju šumu i sijeku drva samo da ne bi škola bila prekinuta«, piše učiteljica pomenute škole u listu Antifašističkog fronta žena Hercegovine »Hercegovka«.

Uporedo sa širenjem oslobođene teritorije, pored Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora formiraju se i okružni narodnooslobodilački odbori za sjevernu, južnu i zapadnu Hercegovinu. Šef Oblasnog odsjeka za prosvjetu je Mihajlo Lalićević, učitelj, a šefovi okružnih odsjeka za prosvjetu su Risto Milošević i Milivoje Ratković, učitelji, te Pero Leko, profesor. Marta 1945. oslobođena je Hercegovina. Na njenom teritoriju tih dana radilo je u osnov-

nom školstvu 125 učitelja, dok je prije rata na istom području radilo 425 učitelja. Zbog toga su, po oslobođenju Mostara, pored redovnog školovanja u Učiteljskoj školi, još niz godina spremni narodni učitelji kursnim školovanjem. U to vrijeme učitelji Hercegovine dali su ogroman doprinos razvoju školstva, prosvjete i kulture u Hercegovini. Uporedo sa radom u školi, učitelji su bili i pionirski rukovodioci, društveno-politički radnici, oni su bili u pravom smislu narodni učitelji-borci za novo, socijalističko društvo, za pravedni i humanije odnose među ljudima.

U toku NOR-a veliki broj učitelja Hercegovine i učenika učiteljskih škola uzeo je aktivnog učešća u revoluciji. U junskom naletu ustaše su ubile 25 učitelja, a u periodu od četrdesetprve do oslobođenja još pet i to: Dimitrija Bilića, Mevzetu Džankić, Đuru Jerića, Fahiru Orman i Mehmeda Vejzovića. Četnici ili okupatori po četničkom izručenju, ubili su ove učitelje i učiteljice:

1. Radmilu Avdalović
2. Aliju Čerimagića
3. Boža Đuranovića
4. Kseniju Govedaricu
5. Dušana Grakalića
6. Vida Janetkovića
7. Miloša Kisina
8. Vladimira Kokolja
9. Miroslavu Kovačević
10. Borisa Lačuha
11. Rajka Miloševića
12. Ljubicu Muhar-Stanišek
13. Anku Rimac-Tešić
14. Luku Sredanovića
15. Vukosavu Šakotić
16. Ibrahima Šašića
17. Živojina Vukovića.

U toku rata u borbi s neprijateljem poginuli su sljedeći učitelji:

1. Petar Akšam
2. Hasan Alagić
3. Nikola Barović
4. Zora Delić
5. Luka Nenezić
6. Boro Milatović
7. Stevo Milatović
8. Hasan Mujezinović
9. Mustafa Mirica
10. Andrija Tepavčević
11. Ivo Vučković
12. Jelena Vrbica.

Nosioци Partizanske spomenice 1941. godine su sljedeći učitelji:

1. Momčilo Avdalović
2. Enver Humo
3. Mihajlo Lalićević
4. Dušanka Lalićević
5. Risto Milošević
6. Radovan Papić
7. Kosta Perućica
8. Jovan Samardžić
9. Luka Tomanović
10. Tomo Vujović
11. Spasoje Mitrinović,
podvornik Osnovne škole
Poplat, srez Stolac.

U Revoluciji su poginula i trojica profesora Učiteljske škole u Mostaru i to:

1. Mustafa Alikalfić
2. Pero Čolić
3. Danilo Vukajlović.

Izneseni podaci jasno govore da se učiteljstvo Hercegovine nije mirilo sa ropstvom i okupacijom zemlje. Ustaše, a kasnije i četnici, nastojali su da prikažu okupatore kao prijatelje naroda. U tom smislu ustaške vlasti šalju i dopis školama kako da se ponašaju nastavnici-učitelji prema okupatoru tražeći od njih da »svim silama nastoje djelovati na školsku i izvanškolsku mladež. Radi toga neka nastavnici i učitelji učenicima i školskoj djeci daju potrebnu pouku i upute ih da to kažu i kod kuće... kako bi odnos između naroda i talijanskih časnika te vojnika bio što bolji. Nastavnici i učitelji trebaju u tom smislu poučiti svu mladež, a preko nje i ostalo pučanstvo.«²⁸ Ustaše i četnici nisu uspjeli u svojoj prljavoj raboti. Učitelji Hercegovine su ispunili svoj zavjet iz Rezolucije od 5. maja 1939. godine u kojoj su se obavezali da će vaspitavati omladinu za odbranu mira i stvaralačkog rada i da će se i sami boriti »u redovima najhrabrijih boraca protiv nepravde i nasilja, protiv duha posustalosti i kapitulacije, a za odbranu nezavisnosti naše zemlje«. Ovaj zavjet učitelji Hercegovine u potpunosti su ispunili.

BILJESKE

¹ Vlado Segrt, *Partijska organizacija u trebinjskom srezu*, Hercegovina u NOB-u, Vojno delo, Beograd 1961, str. 41—42.

² Tripo Šarenac, *Razvoj KPJ u bilečkom srezu*, »Hercegovina«, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar 1981, str. 270—271.

³ Kina Vučković, *Neka sjećanja iz rada i borbe učitelja komunista u srezu trebinjskom*, Prosvjetni list br. 159—160, str. 2.

⁴ Arhiv Jug. učiteljskog udruženja, Arhiv Jugoslavije, Beograd, *Rezolucija učitelja trebinjskog i ljubinskog sreza*.

⁵ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Pov. arhiva Min. prosvjete Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za narodne škole, pov. br. 639, do 8. jula 1939. godine.

^{5a} Isto, pov. br. 544/36.

⁶ Ispostava sreza stolačkog, Čapljina, pov. br. 708/39 od 18. V. 1939. godine.

⁷ Aleksa Unković, *Demonstracije nevesinjskih seljaka*. Učesnici i svjedoci, knjiga druga, str. 93

^{7a} Arhiv Jugoslavije Beograd, Arhiva Min. unut. poslova Kraljevine Jugoslavije, pov. br. 31642, od 1. VIII 1935.

⁸ Arhiva Učiteljske škole Mostar, pov. br. 41/41, od 29. III 1941.

⁹ Slobodan Šakota, *Prve ustaničke borbe* »Hercegovina u NOB-u«, str. 45.

¹⁰ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, — Globus, Zagreb, 1980, str. 77.

¹¹ Slobodan Šakota, *Prve ustaničke borbe*, Hercegovina u NOB-u, str. 45, 46.

¹² Tripo Šarenac, *Razvoj KPJ u bilećkom srezu*, »Hercegovina«, br. 1, časopis za kulturno i istorijsko nasleđe, Mostar 1981, str. 273.

¹³ Gojko Vukmanović, *Spomenica Barske gimnazije*, str. 371—375.

¹⁴ Svih petoro djece Uroša Avdalovića su prvog dana ustanka stupili u partizane a među njima i tri učitelja: Zagorka, Radmila i Momčilo.

¹⁵ Uglješa Danilović, *Ustanak u Hercegovini juni 1941 — juni 1942*. Hercegovina u NOB-u, str. 36.

¹⁶ Isto, str. 39.

¹⁷ X hercegovačka brigada (1942—1962.)

¹⁸ *Otrgnuti od zaborava*, Savez pedagoških društava SRBiH, Sarajevo 1983, str. 240.

¹⁹ Arhiv Hercegovine Mostar, *Talijanski registar komunista i saradnika NOR-a u Mostaru* (vođen od 1941).

²⁰ Arhiv Hercegovine Mostar, *Župska redarstvena oblast u Mostaru*, br. 393, od 6. 3. 1944.

²¹ Ljubica Mihić, *Učiteljska škola u Mostaru*, rad pripremljen za treću knjigu »Učesnici i svjedoci«, str. 20.

²² Arhiva Učiteljske škole u Mostaru, pov. br. 14, od 24. ožujka 1942.

²³ Isto, taj. br. 19/42, od 24. travnja 1942.

²⁴ Isto, taj. br. 20/42

²⁵ Isto, taj. br. 21/42, od 30. travnja 1942.

²⁶ Mr Momčilo Radović, *Aktivnost KPJ i narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u sjevernoj Hercegovini*. »Hercegovina«, br. 1, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar 1981, br. 1, str. 234.

²⁷ Muzej Narodne Revolucije Sarajevo, reg. br. 1664.

²⁸ NDH — Velika Župa Hum Mostar-Prez. br. 1954/42, od 15. srpnja 1942, Arhiv Hercegovine.

ESAD PEČO

THE CONTRIBUTION AND SACRIFICE OF TEACHERS IN HERCEGOVINA DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR

Faithful to their democratic and patriotic traditions the teachers of Hercegovina and the students of the Teacher's Training School in

Mostar were important exponents in the anti-fascist mobilising of broad sections of the population in the pre-war period. By way of the progressive professors and students of the Teachers' Training School, particularly after 1938, the Communist Party of Yugoslavia had a powerful influence on the people preparing them for the final struggle with the Yugoslav capitalist class and fascism which was already knocking on the doors of the country. In such a situation, filled with uncertainty and in which some were preparing to betray their country and others stood by watching helplessly, the Communist Party of Yugoslavia was that force which called all patriots to rally and begin a struggle. Most numerous among those responding to this call were the teachers of Hercegovina, while every third student of the Mostar Teachers' Training School of the 1940—1941 generation took active part in the Revolution. Eighty-two teachers and students and three professors of the Mostar Teachers' Training School gave their lives for their country's freedom.

